

Marta Gładoch, Justyna Zacharuk

Studenckie Koło Naukowe Klub Pedagoga

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

- opiekun naukowy dr Ewa Pawłowicz, dr Sebastian Sobczuk

RODZINA JAKO WARTOŚĆ W OPINII STUDENTÓW PAŃSTWOWEJ SZKOŁY WYŻSZEJ IM. PAPIEŻA JANA PAWŁA II W BIAŁEJ PODLASKIEJ

Streszczenie

Przedmiotem niniejszej publikacji było przedstawienie najważniejszej grupy społecznej jaką jest rodzina w hierarchii wartości studentów Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. W celu zbadania opinii studentów na temat wartości rodziny wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego. W obrębie metody sondażu diagnostycznego zastosowano technikę ankietowania oraz wykorzystano kwestionariusz ankiety, jako narzędzie niezbędne do zebrania potrzebnych informacji. Wyniki badań pokazały, że każdy student prawidłowo definiuje pojęcie wartości, ujmuje je jednak w różnorodny sposób, w taki jaki uważa za słuszny. Założenie rodziny w planach studentów nie stanowi jednak najważniejszej wartości, gdyż na pierwszym miejscu mają oni na uwadze zdrowie własne i najbliższych. Przy doborze życiowego partnera pożądane jest, aby kierował się on wartościami, które wyznaje „druga połówka”, co z pewnością ułatwi ich wspólne życie. Największy wpływ na kształtowanie naszych wartości ma rodzina pierwotna, w niej nabieramy wartości i przekazujemy je dalej, następnym pokoleniom, toteż zadowalającym wynikiem jest to, iż wszyscy respondenci zamierzają wychować potomstwo na podstawie wartości, którymi sami się kierują. Znaczna większość studentów jest świadoma, że wartości, które nabywa się w dzieciństwie ulegają zmianom w ciągu całego jego życia. Niewątpliwie rodzina stanowi ważne miejsce w życiu badanych, może to wynikać z faktu, iż duża grupa osób zaznała miłości i szczęścia w domu rodzinnym. Niestety respondenci nie zamierzają posiadać w przyszłości rodziny podobnej do swojej własnej. Mając do wyboru miłość, szacunek, zrozumienie, wiarę, pieniądze, wsparcie, podział obowiązków, wzajemną akceptację i komunikację za podstawę udanej rodziny studenci uważają czynnikiem emocjonalny jakim jest miłość.

Przeprowadzone badania pozwoliły stwierdzić, że rodzina zajmuje wysokie miejsce w życiu studentów, mimo powolnego zatracania się jej znaczenia w świecie współczesnym.

Wstęp

W obecnych czasach słyszy się o kryzysie podstawowej komórki społecznej jaką jest rodzina. Kryzys ten zapewne wynika z przemian o różnym charakterze, dlatego jest to bardzo ciekawe i aktualne zagadnienie. W świecie pogoni za

pieniądem oraz karierą warto zastanowić się, co jest w życiu najważniejsze, co jest prawdziwą wartością. Akt zawarcia związku małżeńskiego jest bardzo ważny. To, że kobieta i mężczyzna decydują się założyć rodzinę daje świadectwo wzajemnego szacunku, zaufania, obustronnym poświęceniu i wzięciu odpowiedzialności za drugiego człowieka na całe życie. Inspiracją do napisania niniejszej publikacji były słowa Papieża Polaka Jana Pawła II zawarte w Liście do Rodzin z 1994 roku, który pisał, że ze wszystkich dróg Kościoła, rodzina jest tą pierwszą, najważniejszą. Rodzina jest wartością. Tą drogą, od której człowiek nigdy nie powinien zbroczyć, odłączyć się od niej, bo to w rodzinie człowiek przychodzi na świat i dzięki tej rodzinie zawdzięcza fakt bycia człowiekiem.

Reasumując, celem niniejszej pracy było zbadanie, czy rodzina w opinii studentów Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej stanowi wartość.

Zanim podejmiemy pewne rozważania teoretyczne należy wyjaśnić kilka pojęć, dotyczących poruszanej tematyki a mianowicie: student, małżeństwo, rodzina, wartości.

Słowo student z łacińskiego *studens* oznacza osobę, która uczęszcza i uczy się w szkole wyższej.

Z kolei termin małżeństwo rozumiany jest jako związek, na mocy którego zostaje nadane partnerom prawo do współżycia seksualnego, dzieciom natomiast prawo do dziedziczenia dóbr materialnych i wartości kulturalnych (..) małżeństwo zatem to pewien zespół środków instytucjonalnych umożliwiających społeczeństwu realizację zadań wiążących się z prokreacją i socjalizacją swych członków oraz określających stosunki pokrewieństwa w ramach grupy (Adamski, 2002).

Opierając się na literaturze przedmiotu można zdefiniować rodzinę jako „grupę złożoną z osób połączonych jednym z dwu typów stosunków społecznych. Stosunkiem małżeństwa i stosunkiem rodzice-dzieci (Chymuk, Topa, 2002).

Rozważając pojęcie rodziny należy zadać pytanie jaką grupę stanowi rodzina? Według MacIvera i Pagea „Rodzina obejmuje uznany społecznie typ trwałego obcowania płciowego a także określoną instytucjonalną formę małżeństwa, dodatkowo zawiera pewien system nomenklatury wyrażającej stosunki pokrewieństwa i dziedziczenia; ponadto jest jednostką gospodarującą, tzn. zapewniającą swym członkom utrzymanie i opiekę, zaspokajają ich potrzeby materialne i przygotowuje do samodzielnego życia; stanowi grupę mieszkającą wspólnie, tworzącą jedno gospodarstwo domowe, które swoim zasięgiem może obejmować dwa lub trzy pokolenia” (MacIver, Page, 1961).

Natomiast według Adamskiego (2002) stwierdzamy, że rodzina „stanowi duchowe zjednoczenie szczupłego grona osób, skupionych we wspólnym ognisku domowym aktami wzajemnej pomocy i opieki, oparte na wierze w prawdziwą, bądź domniemaną łączność biologiczną, tradycję rodzinną i społeczną”.

Dodatkowo można wskazać, że spośród innych grup społecznych grupę rodzinną wyróżniają następujące cechy:

- wspólne zamieszkiwanie członków,
- wspólne nazwisko,
- wspólna własność,
- zachowana ciągłość biologiczna,
- wspólna kultura duchowa (red. Jarkiewicz, 2005).

Ponadto rodzina pełni określone funkcje, do których zaliczają się przede wszystkim:

1. Funkcja biopsychiczna: prokreacyjna, seksualna.
2. Funkcja ekonomiczna: materialna, ekonomiczna, opiekuńczo-zabezpieczająca.
3. Funkcja społeczno-wyznaczająca: klasowa lub uklasawiająca, legalizacyjno-kontrolna.
4. Funkcja socjo-psychologiczna: socjalizacyjno-wychowawcza, kulturalna, rekreacyjno-towarzyska, emocjonalno-ekspresyjna (Krzesińska-Żach i in., 1995).

Przejdźmy teraz do wyjaśnienia słowa wartość. Zaczynając od jego rozumienia w ujęciu filozoficznym należy zwrócić uwagę, że wartości są tym co jest cenne dla ludzi i można mieć z nimi do czynienia w ocenach, czyli sądach wartościujących. Oceny te zatem klasyfikują rzeczy, sytuacje oraz działania w skali dobra do zła. Kiedy człowiek stwierdzi, że coś jest lepsze lub gorsze próbuje porównywać z inną wartością. Po drugie wartość uznawana jest najczęściej przez jakąś grupę i ma to znaczenie fundamentalne, gdyż ukazuje jak dane wartości różnią się od indywidualnych preferencji. Nikomu nigdy nie przyszłoby na myśl, aby kazać komuś zmienić jego osobiste sympatie, czy antypatie (Ingram, Parks, 2003).

Definiując słowo wartość na gruncie socjologicznym, dowiadujemy się, że „wartości (values) to idee wyznawane przez jednostki lub grupy, określające co jest pożądane, właściwe, dobre a co złe. Różne wartości odzwierciedlają kluczowe różnice kulturowe. To co dla jednostek stanowi wartości, zależy w znacznej mierze od kultury w jakiej żyją” (Giddens, 2004).

Od strony psychologicznej wartości to „przekonania lub pojęcia o pożądanych stanach docelowych lub zachowaniach, które wykraczają poza specyficzne sytuacje, kierują wyborami i oceną zachowań i zdarzeń oraz są uporządkowane według względnej wartości. Wartości zatem są truizmami kulturowymi, czyli prawdami tak prostymi, że przeważnie nikt się nad nimi nie zastanawia” (Wojciszke, 2011).

W ujęciu pedagogicznym D. Dobrowolska uważa, że „wartością najogólniej zdefiniowaną jest wszystko to, co stanowi przedmiot potrzeb, postaw, dążeń i aspiracji człowieka. Może to więc być przedmiot materialny, osoba, instytucja, idea, rodzaj działania” (Mariański, Zdaniewicz, 1991).

Ciekawą klasyfikację wartości podaje R. Jedliński. Przedstawia on następujące grupy wartości:

1. Transcendentne: Bóg, wiara, świętość, zbawienie.
2. Uniwersalne: dobro, prawda.
3. Estetyczne: piękno.
4. Poznawcze: mądrość, wiedza, refleksyjność.
5. Moralne: godność, honor, miłość, bohaterstwo, przyjaźń, odpowiedzialność, skromność, sprawiedliwość, uczciwość, szczerść, wierność.
6. Społeczne: demokracja, patriotyzm, solidarność, tolerancja, praworządność, rodzina.
7. Witalne: życie, siła, zdrowie.
8. Pragmatyczne: spryt, talent, praca, zaradność.
9. Prestiżowe: sława, władza, kariera, pieniądze, majątek.
10. Hedonistyczne: radość, seks, zabawa (Pólturzycki, 2002).

Biorąc pod uwagę cel niniejszego opracowania przeprowadzone zostały badania wśród studentów Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. Na tej podstawie została dokonana analiza oraz opracowano wyniki i wyprowadzono wnioski dla praktyki pedagogicznej.

Material i metoda

Spośród wielu definicji metody badawczej za najbardziej adekwatną do niniejszego artykułu zastosowano definicję Pilcha, który przedstawił, że „metoda jest zespołem czynności i zabiegów zmierzających do poznania określonego przedmiotu. Jest to pewnego rodzaju charakter działania, jaki podejmujemy dla zdobycia interesujących nas danych” (Pilch, 1971). Badania przeprowadzone zostały z wykorzystaniem metody sondażu diagnostycznego, która rozumiana jest jako „sposób gromadzenia wiedzy o atrybutach strukturalnych i funkcjonalnych oraz dynamice zjawisk społecznych w opiniach i poglądach wybranych zbiorowości, w nasileniu się i kierunkach rozwoju określonych zjawisk i wszelkich innych zjawiskach instytucjonalnie niezlokalizowanych – posiadających znaczenie wychowawcze – w oparciu o specjalnie dobraną grupę reprezentującą populację generalną, w której badane zjawisko występuje” (Pilch, 1998). Warunkiem realizacji metody jest zawsze dobór odpowiednich technik badawczych. Technika zdaniem Łobockiego to „przede wszystkim sposób zbierania materiałów oparty na dokładnych i jasnych dyrektywach, weryfikowanych w badaniach różnych nauk społecznych” (Łobocki, 1984). Za najodpowiedniejszą technikę uznano ankietowanie. Jak wnioskuje T. Pilch to gromadzenie informacji polegająca na wypełnianiu najczęściej samodzielnie przez badanego specjalnych kwestionariuszy na ogół o wysokim stopniu standaryzacji w obecności lub częściej bez obecności ankietera” (Pilch, 1998). Narzędziem, które posłużyło do uzyskania danych był kwestionariusz

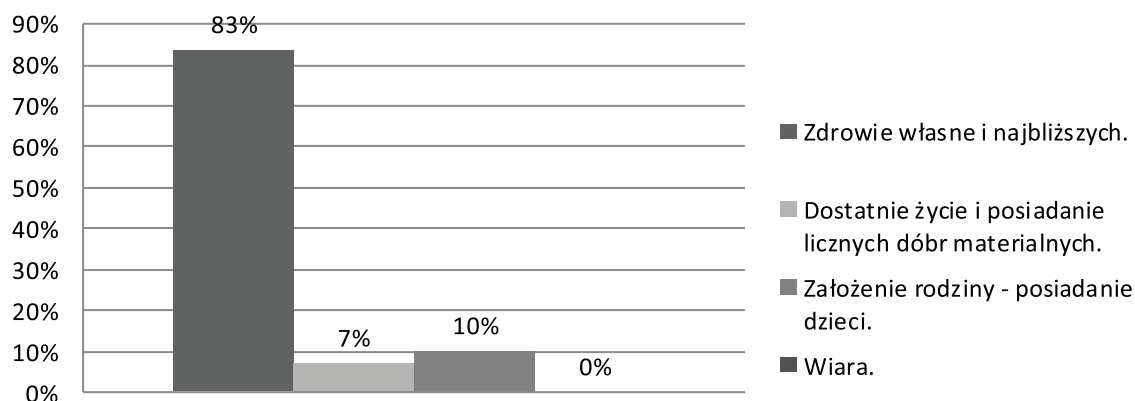
ankiety, czyli „arkusz z wydrukowanymi na nim pytaniami i wolnymi miejscami na wpisanie odpowiedzi, spośród których osoby badane wybierają te, które uważają za prawdziwe” (Łobocki, 2007). W badaniach wzięło udział 30 studentów, studiujących w Państwowej Szkole Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. Przebadani młodzi ludzie to przypadkowe osoby w wieku od 19 do 25 roku życia. Liczba respondentów i respondentek biorących udział w badaniu rozłożyła się równomiernie.

Wyniki

Po szczegółowym zweryfikowaniu kwestionariuszy ankiety, przeprowadzonych na grupie badanej 30 osób z Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej wyniki poszczególnych pytań zostaną zilustrowane w formie wykresów.

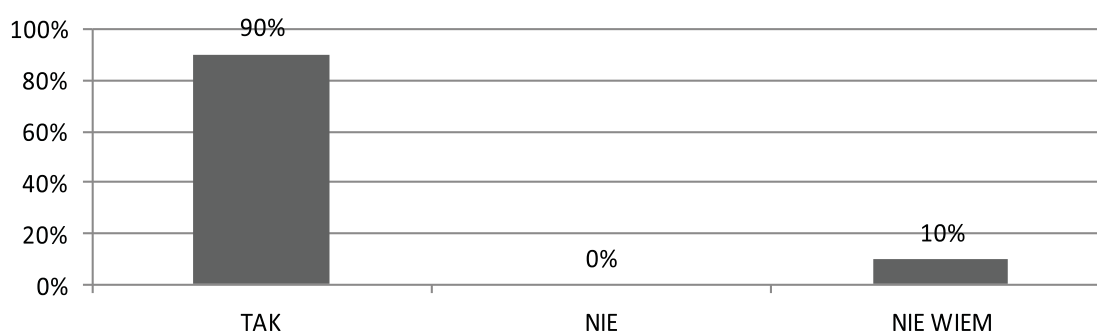
Pierwsze pytanie miało formę pytania otwartego, gdzie ankietowani mieli za zadanie w wyznaczonym miejscu napisać co oznacza pojęcie wartości. Autorki, chciały w ten sposób sprawdzić sposób rozumienia tego pojęcia wśród badanych osób. Sto procent osób badanych poprawnie opisuje pojęcie wartości, nikomu to pytanie nie sprawiło większych trudności.

Uzyskane wyniki badań dotyczące najważniejszej wartości, wykazały iż, zdrowie własne i najbliższych, które stanowi 83% odpowiedzi badanych jest stawiane jako pierwsze i najważniejsze wśród ankietowanych. Na drugim miejscu uplasowało się założenie rodziny – posiadanie dzieci – 10%. Mniej preferowanymi wartościami zostało: dostatnie życie i posiadanie licznych dóbr materialnych (7%) oraz wiara (0%). Można zatem uznać za błędne wszechobecne przeświadczenie, że młodzi ludzie kierują się w życiu tylko dobrami materialnymi i pragną dostatniego życia. Zdrowie okazało się dla nich najważniejsze (ryc. 1).

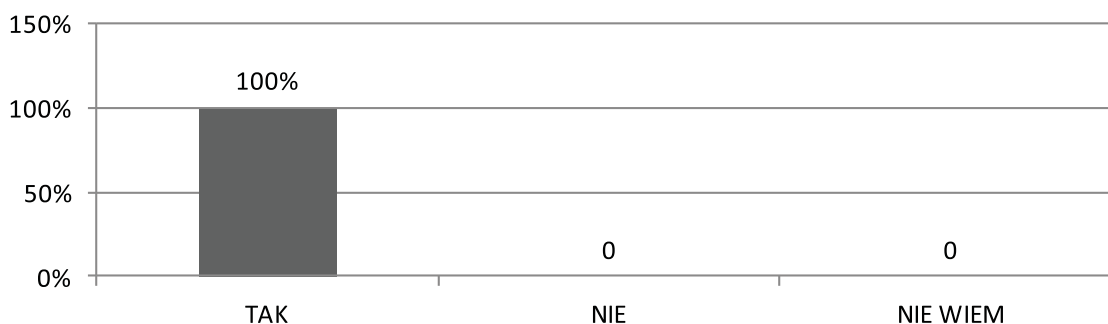
Ryc. 1. Najważniejsze wartości preferowane przez studentów

Analizując uzyskane wyniki badań dotyczące doboru partnera pod względem uznawanych przez niego wartości, można stwierdzić, iż dla 90% respondentów to, czy jego partner/partnerka, mąż/żona będzie kierować się w życiu podobną hierarchią jest czymś ważnym i zwracają na to uwagę. Żadna z osób biorących udział w badaniu nie zadeklarowała, że nie zwraca na to uwagi. Natomiast 10% zaznaczyło odpowiedź nie wiem. Można zatem stwierdzić, że ludzie będą łączyć się ze sobą biorąc pod uwagę preferowane przez swojego partnera wartości i nie dokonują tego wyboru przypadkowo (ryc. 2).

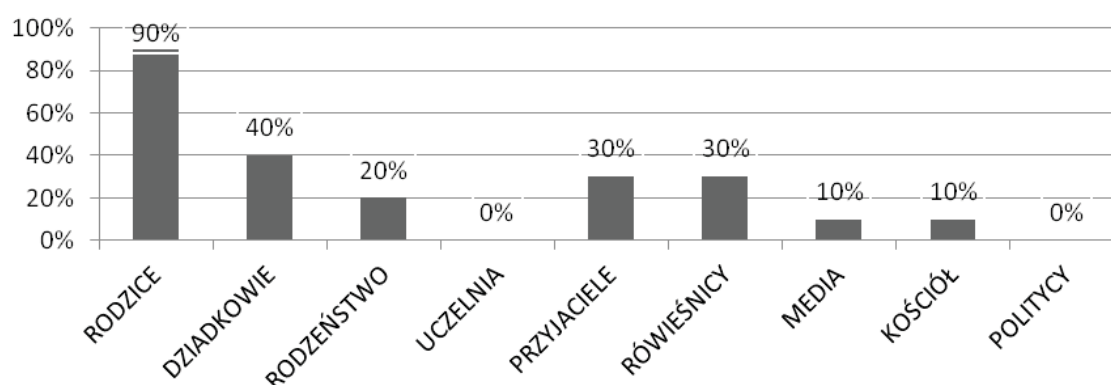
Ryc. 2. Czy wybierając partnera/partnerkę, żonę/męża zwracasz uwagę, aby kierował się wartościami podobnymi do Twoich?

Jak wynika z badań, każda z osób badanych wychowuje, bądź w przyszłości zamierza wychowywać swoje dzieci zgodnie z wartościami, które sam uznaje za ważne w życiu i rozwoju człowieka. Oznaczać to może, że młodzi ludzie nie tylko chcą przekazać określone wartości swoim dzieciom, ale także postrzegają rodzinę jako cenne źródło wartości dla swoich dzieci (ryc. 3).

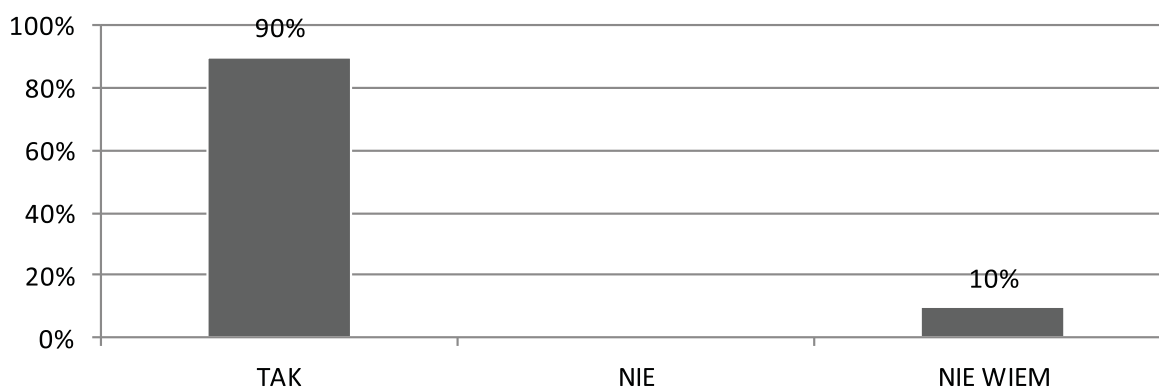
Ryc. 3. Czy wychowujesz lub zamierzasz wychować swoje dzieci zgodnie z wartościami, które uznajesz/preferujesz?

Przedstawione na poniższym wykresie wyniki potwierdzają również dużą wartość rodziny w opinii respondentów. Według badanych największy wpływ na preferencje wartości u młodego człowieka ma kolejno: rodzice (90%), dziadkowie (40%), rodzeństwo (20%), rówieśnicy (30%), przyjaciele (30%), media (10%), kościół (10%). Uczelnia i politycy według studentów nie są źródłem wartości. Spowodowane może być to przez wiele czynników np. o uprzedzenia (ryc. 4).

Ryc. 4. Kto ma największy wpływ na wartości, które preferujesz?

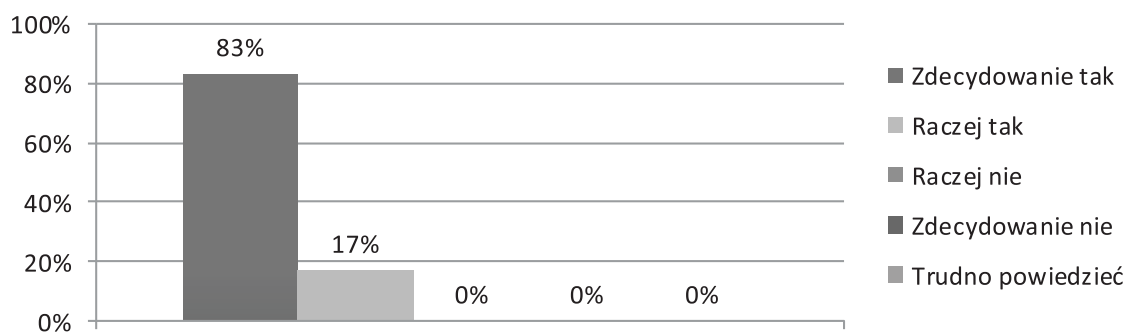
Każdy człowiek z wiekiem zmienia się pod względem psychicznym, fizycznym i społecznym. Zmieniają się nasze upodobania, poglądy i przyzwyczajenia a także hierarchia wartości. Tych ostatnich dotyczy pytanie następane. Zapytaliśmy respondentów czy preferowane przez nich w dzieciństwie wartości uległy zmianie. Wyniki zostały przedstawione na poniższej rycinie.

Ryc. 5. Czy uważasz, że preferowane przez Ciebie wartości zmieniały się z wiekiem?

Jak widać na powyższej rycinie 90% ankietowanych uważa, że wartości wyznawane od dziecka z biegiem lat zmieniają się, tracą swoją wartość, nabierają innego znaczenia lub są po prostu inne. Dziesięć procent natomiast nie jest pewnych do końca jak się ustosunkować do tego pytania, a więc wybrało odpowiedź nie wiem.

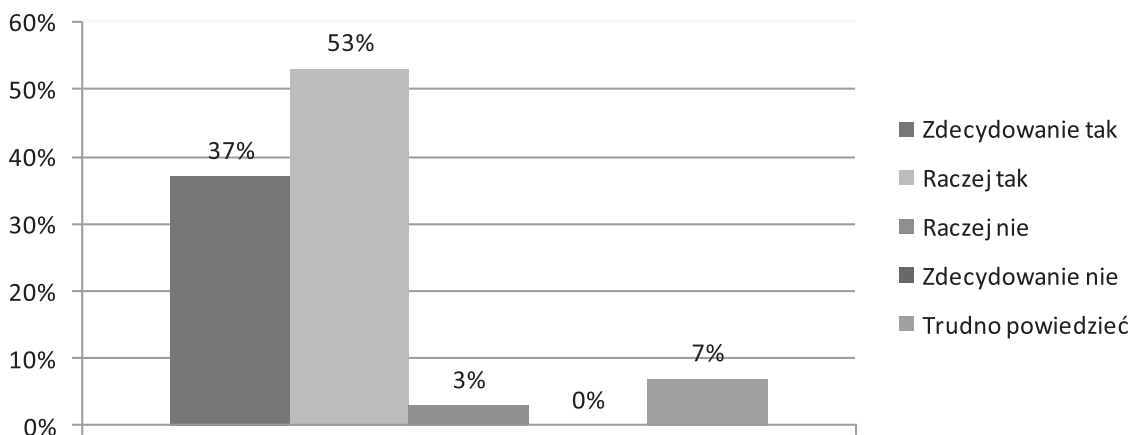
Przechodząc do kolejnego pytania, autorki opracowania sprawdziły jaki stosunek mają badani do rodziny, czy stanowi ono ważne miejsce w ich życiu i czy ich zdaniem w ogóle ma ona jakieś znaczenie w życiu człowieka.

Ryc. 6. Czy rodzina jest ważna w życiu człowieka?

Powyżej przedstawiona rycina wskazuje na to, że respondenci przejawiają pozytywny stosunek do rodziny oraz, że ich zdaniem rodzina jest ważna w życiu człowieka. Odpowiedź zdecydowanie tak postawiło 83% osób, natomiast raczej tak wybrało 17%. Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że rodzina miała, ma i istnieje nadzieja, że będzie miała ważne miejsce w życiu każdego człowieka.

Analiza danych uzyskanych w kolejnym pytaniu wskazuje, że w większości respondenci zaznali szczęścia i miłości w swoim domu rodzinnym w czasie dzieciństwa. Wskazują na to odpowiedzi, które ukazują, że 53% respondentów wybrało odpowiedź raczej tak, natomiast zdecydowanie tak odpowiedziało 37% ankietowanych. Byli też respondenci, którzy nie potrafili jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie, dlatego też wybrali odpowiedź trudno powiedzieć – 7%. Część badanych zadeklarowała, że dom rodzinny raczej nie kojarzy im się ze szczęśliwym i kochającym dzieciństwem – 3%. Pytanie miało charakter osobisty, i mogło wywołać pewne trudności, przywołać złe wspomnienia. Jednakże cieszy fakt, że większość badanych to osoby mające dobre wspomnienia z dzieciństwa, związane z domem rodzinnym (ryc. 7).

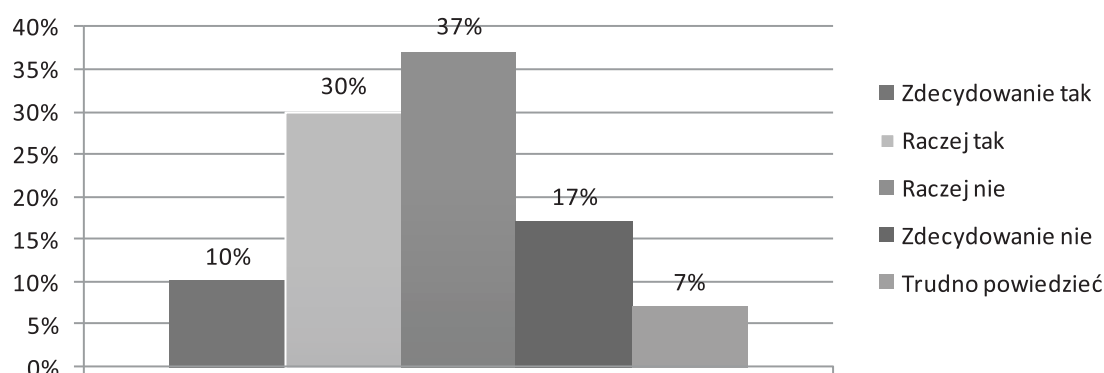

Ryc. 7. Czy będąc dzieckiem czułeś/łaś się szczęśliwa/y i kochający/a w domu rodzinnym?

Rodzina jest pierwszym środowiskiem z jakim styka się każdy człowiek zaraz po urodzeniu. Przeżywa w niej dobre i złe chwile, następnie sam wkracza w dorosłe życie i sam stara się stworzyć własne ognisko domowe. Tak postawione pytanie pozwoliło stwierdzić, że ankietowani studenci w większości nie zamierzają posiadać rodziny podobnej do tej, w której sami się wychowywali. Odpowiedź raczej nie stanowi 37% badanych, zdecydowanie nie wybrało 17% osób. Odmienne zdanie deklaruje mniejsza grupa osób, gdzie odpowiedź raczej tak zaznaczyło 30% ankietowanych, a zdecydowanie tak - 10% respondentów. Natomiast grupa 7% badanych osób to studenci, którzy nie są pewni swojej odpowiedzi. W wyniku powyższej analizy nasuwają się dwa przypuszczenia:

1) Studenci być może prezentują takie zdanie, ponieważ nie chcą powielać wzorców lub powielać tych samych błędów, co ich rodzina/ rodzice.

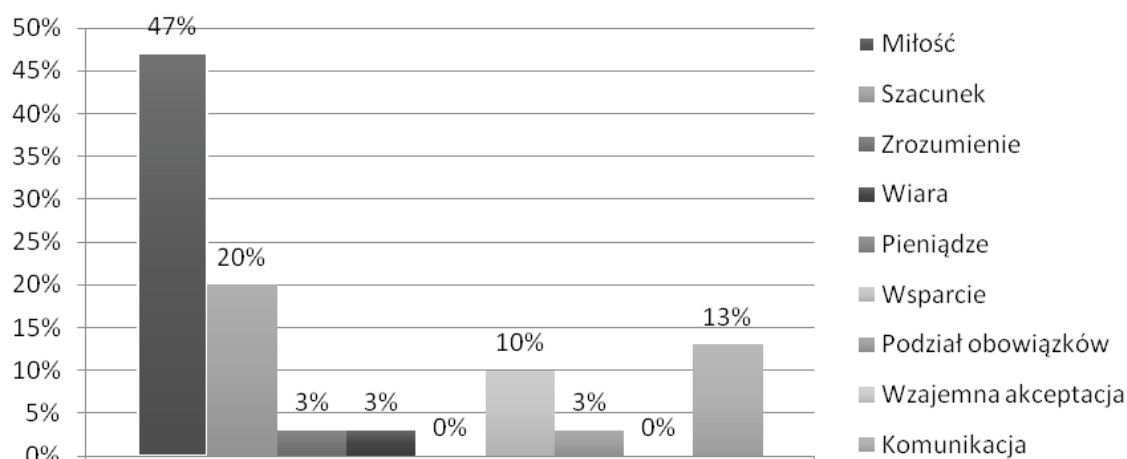
2) Pragną obrać własną drogę życiową, kierować się własnymi wartościami i stwarzać rodzinę na nowych fundamentach niepodobnych zupełnie do tych w rodzinie pierwotnej, w której się wychowywali (ryc. 8).

Ryc. 8. Czy chciałbyś/-abyś mieć taką samą rodzinę w jakiej się wychowywałeś/-aś?

Mając do wyboru miłość, szacunek, zrozumienie, wiarę, pieniądze, wsparcie, podział obowiązków, wzajemną akceptację i komunikację ankietowani na pytanie: Co Twoim zdaniem jest podstawą udanej rodziny? odpowiadali następująco: miłość – 47%, szacunek – 20%, komunikacja – 13%, wsparcie – 10%, zrozumienie – 3%, wiara – 3%, podział obowiązków – 3% ankietowanych.

Wzajemna akceptacja i pieniądze zdaniem respondentów nie mają nic wspólnego z udaną rodziną. Na to pytanie nie było niewłaściwych odpowiedzi, gdyż każdy może kierować się własnymi przekonaniem. Jednak zadowalające jest to, że to miłość i poszanowanie do drugiego człowieka uważane są za podstawę udanych relacji w rodzinie (ryc. 9).

Ryc. 9. Co Twoim zdaniem jest podstawą udanej rodziny?

Wnioski

Jak wynika z powyższych rozważań studenci Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej właściwie rozumieją i definiują pojęcie wartości. Respondenci we własnym życiu kierują się wartościami takimi jak zdrowie własne i najbliższych, nie przywiązując dużej wagi do wartości materialnych. Przy wyborze partnerki/ partnera życiowego zwracają uwagę, na to czy druga osoba kieruje się w życiu takimi samymi, bądź zbliżonymi wartościami.

Sto procent respondentów odpowiedziało, że wychowuje, bądź zamierza wychowywać swoje potomstwo zgodnie z wartościami, które preferuje.

Znaczna większość ankietowanych jest świadoma tego, że tak jak każdy dzień jest inny, tak samo każdy człowiek z biegiem lat zmienia swoją preferowaną hierarchię wartości, gdyż dla dziecka potrzebne do życia jest to co innego niż dla dorosłego. Kto zatem powinien przekazywać nam te wartości? Według respondentów osobami odpowiedzialnymi za to są rodzice, dziadkowie i rodzeństwo. Tak naprawdę każda ważna osoba w naszym życiu wnosi nam jakąś część wartości, które człowiek przyjmie i będzie wyznawał jako swoje, bądź je odrzuci.

Pozostając w tematyce wartości rodziny wchodzącego w dorosłe życie człowieka, analiza wyników badań wskazuje, iż rodzina jako grupa pierwotna (miejsce wzrastania i dojrzewania każdego człowieka) stanowi ogromną wartość w życiu ludzi. Jak wynika z kolejnych odpowiedzi znaczna większość respondentów, będąc dzieckiem odczuła miłość, szczęście i radość płynącą z domu rodzinnego. Mimo to większość nie chciałaby utworzyć rodziny podobnej do swojej a co za tym idzie chce stworzyć swój własny system wartości rodziny nie opierając się na doświadczeniach, popełnianych błędach czy porażkach swoich rodziców.

Miłość i szacunek to dla studentów podstawowe komponenty udanej, szczęśliwej i kochającej rodziny. Ważne jest również zrozumienie, wiara, wsparcie, podział obowiązków i komunikacja, gdyż każda rodzina jest inna i funkcjonuje w oparciu o różne wartości.

Piśmiennictwo

1. Adamski F. (2002), *Rodzina – wymiar społeczno-kulturowy*. Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 14, 29.
2. Chymuk M., Topa D. (2002), *Edukacja prorodzinna*. Wyd. Znak, Kraków, s. 24.
3. Giddens A. (2004), *Socjologia*. Wyd. PWN, Warszawa, s. 737.
4. Ingram D.B., Parks J.A. (2003), *Etyka dla żółtodziobów czyli wszystko, co powinieneś wiedzieć o...* Wyd. Rebis, Poznań, s. 22.
5. Jarkiewicz K. (2005), *Oblicza pedagogiki*. Wyd. WAM, Kraków, s. 62.
6. Krzesińska-Zach B., Izdebska J., Danilewicz W. (1995), *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*. Wyd. Trans Humana, Białystok, s. 33.
7. Łobocki M. (1984), *Metody badań pedagogicznych*. Wyd. PWN, Warszawa, s. 140.
8. Łobocki M. (2007), *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków, s. 252.
9. MacIver R.M., Page C.H. (1961), *Society. An introductory analysis*. Published by Macmillan, London, s. 149.
10. Mariański J., Zdaniewicz W. (1991), *Wartości religijne i moralne Polaków*. Wyd. PWN, Warszawa, s. 14.
11. Pilch T. (1971), *Metodologia pedagogicznych badań środowiskowych*, Wyd. PWN, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 79.
12. Pilch T. (1998), *Zasady badań pedagogicznych (wydanie drugie poprawione i rozszerzone)*. Wyd. Akademickie „Żak” Warszawa, s. 8.
13. Pólturzycki J. (2002), *Dydaktyka dla nauczycieli*. Wyd. Naukowe NOVUM, Płock, s. 50.
14. Wojciszke B. (2011), *Psychologia społeczna*. Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 245-246.

Liczba znaków ze spacjami: 27 596